

In the article on the basis of remembrances of a well-known dweller of Podillya Victor Pryhod'ko some aspects of life and activity of a chief of Ukrainian state, Chief of Directory, State Centre of Ukrainian National Republic, Otaman-in-Chief of the Armor Forces of Ukrainian National Republic, SymonPetlyura.

Key-words: Victor Pryhod'ko, SymonPetlyura, Ukrainian National Republic, Podillya.

Отримано: 23.04.2013

УДК 94(477)«18»:930.1(092)

С. А. Щур

«ЧИСТА СПРАВА ВИМАГАЄ ЧИСТИХ ЗАСОБІВ»: ПОЛІТИЧНІ ЗАМАХИ В ОЦІНЦІ М. ДРАГОМАНОВА

У статті висвітлене ставлення М. Драгоманова до застосування народниками політичних замахів як засобу політичної боротьби.

Ключові слова: М. Драгоманов, Олександр II, Російська імперія, насилля, тероризм, політичні замах.

Події другої половини XIX ст. викликають особливий інтерес у дослідників історії України. Саме тоді відбулися якісні зміни в суспільно-політичному русі. Зокрема, в 70-х рр. Російську імперію почала «лихоманити» так звана «партія терористів», про існування якої в історичній літературі існує чимало суперечливих думок. З політичними замахами намагалися вперто боротись у III-у відділенні МВС. Проте це не заважало терористам, які шляхом політичних вбивств прагнули досягнути своїх політичних цілей.

Поява нового засобу у політичних противників царизму отримала коментарі та відгуки у суспільстві Російської імперії, зокрема його емігрантської частини. Помітний слід в оцінці умов, у яких зародилися основні причини переходу частини народників від пропаганди ідей до аморального вбивства належить українцю, одному із визначних учених, діячів і теоретиків української суспільно-політичної думки другої половини XIX ст. – Михайлу Петровичу Драгоманову.

Дана стаття присвячена вивченню та аналізу ставлення Михайла Драгоманова до політичних замахів як до однієї із численних форм прояву насилля. У ній висвітлене його бачення стосовно закономірностей, які сприяли переходу до застосування політичних вбивств як методу політичної боротьби в умовах, котрі склались у 60-70-х рр. XIX ст. у Російській імперії. Актуальність дослідження посилюється ще й тим, що в запропонованому вимірі дана проблема досі комплексно не вивчалась вітчизняними істориками, тоді як всебічне дослідження та аналіз позицій вченого відкриє шлях до глибшого розуміння тогочасної ліберальної еліти в ставленні до поширення практики політичних замахів.

Погляди та спадщина М. Драгоманова є цінними та цікавими для української науки. До її дослідження долучилися ще сучасники вченого Б. Кістяківський [10], П. Тучапський [19],

М. Грушевський [1]. Цінним внеском у дослідженні спадщини видатного українського мислителя є науковий доробок радянських істориків Р. Іванової [9] та П. Федченка [21]. На сучасному етапі історії України серед науковців також помітний підвищений інтерес до вивчення постаті М. Драгоманова. Свідченням цього є захист кандидатських [8, 11, 12, 15-18, 20] та докторської дисертації [14], у яких досліджені різні аспекти його життя та творчості. Серед них проблема ставлення М. Драгоманова до насилля знайшла своє відображення у дослідженнях Л. Козуб [11] та Н. Заверюченко [8]. Перший автор, досліджуючи наукову, громадсько-політичну та культурно-освітню спадщину вченого, охопила досліджувані нами аспекти в рамках ставлення М. Драгоманова до загальноросійського радикально-демократичного (народницького) руху. При цьому вона зробила висновок, що попри прихильне ставлення до терактів на початковому етапі застосування цього методу революціонерами, потім вчений став категоричним противником переростання практики політичного терору в доктрину [11, с.50]. Схожої позиції дотрималася Н. Заверюченко, яка крім того дійшла до висновку, що М. Драгоманов був першим і довгий час єдиним авторитетним публіцистом у політичній еміграції, який виступав із запереченням терору та обґрунтував його згубність для самого соціалістичного руху [8, с.10].

М. Драгоманов значну увагу приділив з'ясуванню причин переходу російських революційних народників до вчинення політичних терористичних актів. Будучи противником вбивств, він здійснив конструктивний аналіз обставин появи систематичних політичних терористичних актів у Російській імперії, пояснив чому народники стали на шлях політичних замахів. Так, на його думку, ними були: боротьба з опозицією (інколи більш надуманою, ніж реальною), релігійні (12 млн. «розкольників») та національні переслідування (40 млн. «немосковського населення»), існування «інституту урядників» на селі та інші [7, с.351-352].

М. Драгоманов писав, що більшість радикально налаштованих проти чинної влади осіб «почали звертатися до політичної опозиції», започаткованої ще повстанням декабристів 1825 р. і рухом 1860-1863 рр., лише після розчарування результатами своєї пропагандистської діяльності («ходіння в народ») та внаслідок жорстоких урядових репресій. Саме завдяки цьому відбулася радикалізація їхніх ідей. А вже після масових арештів учасників «ходіння в народ» у 1874 р., дії влади переросли в чотирирічне цькування не тільки за пропаганду соціалізму, а й навіть за найменші спроби освіченої молоді навчити селянина грамоти. За це доводилося попадатися 3-4 роками ув'язнення, часто без суду або всупереч судовому виправданню [7, с.350].

Він вважав, що «криза», яка охопила Російську імперію наприкінці 1870-х рр. з появою тероризму, розпочалась ще в 1861-62 рр. Тоді, за його словами, навіть «малодумаючим людям» стало зрозуміло, що цар-реформатор не збирається серйозно щось змінювати в країні [3, с.12]. Після Польського повстання 1863 р. була розгромлена активна опозиція серед інтелігенції, яку уряд

фактично примусив мовчати. Саме завдяки усуненню з політичної арени опозиції із вищих прошарків суспільства, на перший план висунулась соціалістична молодь, яка зазнавала нещадних переслідувань. Загалом, варварству та свавіллю піддавався весь опозиційний рух, який ще тоді був більшою мірою теоретичним, аніж практичним, а його характер був скоріше «домашнім», ніж публічним. Такі переслідування, разом із подальшим розвитком ідей, стали каталізатором поштовху соціалістів Російської імперії до пошуку нових шляхів боротьби з самодержавством [3, с.12].

До радикалізації молоді, в тому числі серед її найосвіченішої частини – студентства, призвела розправа над студентами Київського університету 1878 р., які професорським судом були виключені з університету за публічний протест проти арешту одного із студентів. Засуджуючи виключення майже шостої частини студентів з університету, М. Драгоманов, піддав гострій критиці професорський суд, котрий замість того, щоб домагатися від царя політичних свобод в країні, «по-лакейськи» вигнав студентів з навчального закладу [3, с.13].

Таким чином, соціалістична молодь, яка досі не брала ніякої участі в політичних акціях, як приміром Чигиринська змова 1877 р., радикалізувалася і вийшла на площу з протестом проти гоніння і заслання. Спочатку не прагнучи до насилля в своїх опозиційних починаннях, вони «відстрілюються від жандармів в Одесі (вбивство жандарма Гейкінга – С.А.), стріляють в у Києві (замах на прокурора Котляревського – С.А.). Дівчина (В. Засулич – С.А.)... стріляє в генерала...» [3, с.13].

У 1880 р. в Женеві вийшла стаття М. Драгоманова, присвячена тероризму в Росії: «Тероризм и свобода, муравьи и корова». У ній, незважаючи на її іронічну назву, висловлювалася думка автора щодо серйозних речей – поширення політичних вбивств та оголошення військового стану в імперії. У ній зазначалося, що «велика заслуга» у збільшенні числа політичних вбивств належала самому Олександрю II, особливо після «Справи Засулич». Публіцист стверджував, що царський уряд самостійно створив атмосферу свавілля і озлоблення, і якби не постійні переслідування політичної та соціальної опозиції, не була б викликана в суспільстві огида до уряду і влади загалом. І тому не дивно, що в таких умовах з'явилося явище політичного вбивства [6, с.7-8].

М. Драгоманов писав, що 60-80-і рр. XIX ст. були часом розгулу каторги, заслання, арештів, шпигунства, прокурорів, «Трепових» – «терпіти це означало потурати їм». В непотуранні він якраз і вбачав причину появи політичних замахів у Російській імперії. Тероризм з'явився стихійно, не наперекір переслідуванням опозиції, а якраз під їх впливом. Коли «спіраль закрутилася», то розгул насилля ніякими переслідуваннями і кулаками вже не спинити. Тож не дивно, що, будучи високоморальною людиною, вчений з розумінням поставився до такого «розгулу насилля» в суспільстві. Адже якби була політична свобода – не було б політичних вбивств. Мало того, його дивувала нечисленність терористів, і те, що вони так пізно з'явилися [7, с.346].

24 січня 1878 р. В. Засулич скоїла замах на вбивство петербурзького градоначальника Ф. Трепова за відданий ним наказ висікти різкими політичного ув'язненого, народника О. Боголюбова (це було порушенням закону про заборону тілесних покарань від 17 квітня 1863 р.). Суд присяжних її виправдав, що отримало схвалення серед лібералів та водночас засудження в консервативних колах російської інтелігенції. Висловлюючи думку з цього приводу у статті «За что старика обидели и кто его обижают!?!», М. Драгоманов написав, що Ф. Трепов кулю В. Засулич отримав справедливо [3, с. 1]. В ній він, одночасно, вказував на необ'єктивність преси, зокрема петербурзької, яка писала проти Ф. Трепова, і водночас забувала, що генерал був людиною своєї епохи, і не лише він, а й інші, ще задовго до нього практикували подібні покарання.

4 серпня 1878 р. в тому ж Петербурзі був здійснений ще один політичний замах. Жертвою терориста став начальник III-го відділення МВС Ніколай Мезенцев. Його нападник – член «Народної Волі» Сергій Кравчинський наніс ножем удару Н. Мезенцеву, внаслідок якого він незабаром помер. З приводу обох убивств В. Дебогорій-Мокрієвич підтверджував, що М. Драгоманов їх сприйняв схвально [11, с. 50]. Крім того, ще тоді вчений висловив слушну думку, що опір цьому рухові зробить його небезпечнішим та кривавішим» [3, с. 14]. І в цьому він не помилився.

Український мислитель одобряв такі напади на систему, оскільки розцінював їх як спроби збройного захисту від «розбійників» III-го відділення. Але він ніколи їх не пропагував, розуміючи, що в силу обставин Росія від системи «терору для терору» нікуди не втече [7, с. 346]. Проте він не полишав надії на мирний хід революції, адже вважав, що рано чи пізно всі принижувані елементи населення зможуть об'єднатися, і в тій чи іншій формі відбудеться «всезагальний вибух», який призведе до зменшення кривавого характеру революції та вирве владу у «придворно-монархічної партії» [6, с. 6]. А поки що, писав він, в боротьбу вступили найбільше постраждалі, і, розуміючи свою слабкість для відкритої боротьби, вони спочатку інтуїтивно, а потім свідомо і систематично стали на шлях політичного вбивства [7, с. 352].

М. Драгоманов писав, що після вбивства Н. Мезенцева з кожним наступним політичним замахом, збільшувалося число поміркованих елементів проти державної системи свавілля. Як він відзначив, про це тоді висловилися кілька земських зборів, а після вибуху в Зимовому палаці 5 лютого 1880 р. М. Лоріс-Меліков навіть виголосив ліберальні обіцянки про поступки уряду. Після цього від імені уряду він оприлюднив відозву у якій пообіцяв заспокоїти суспільство, на що деякі земські збори відповіли більш чіткими вимогами [7, с. 353].

З цього приводу М. Драгоманов надіслав М. Лоріс-Мелікову лист-звернення з пропозиціями щодо заспокоєння суспільства, а саме: «1) знищення генерал-губернаторств, заснованих після замаху 2 квітня 1879 р.; відміна всіх виняткових заходів, встановлених після 1863 р., і всіх виняткових судів для політичних процесів; 2) повна амністія всіх жертв свавілля генерал-губернаторів, виняткових заходів і судів; 3) повне закриття III відділення без створення

нової секретної канцелярії під якою-небудь назвою; знищення адміністративного свавілля; серйозні гарантії недоторканості особи, не позбавленої права суду; 4) свобода друку, зборів, право петицій; 5) скликання національних зборів, сформованих із представників уже існуючих земств Установчих Зборів, обраних за загальним поданням, як це запропонувала «Народна Воля» [7, с.353].

За ці пропозиції на М. Драгоманова потім посипалось чимало звинувачень. Його зараховували то до представників революційної соціалістичної партії, то до московських («великоросійських») партій. Себе ж М. Драгоманов вважав українцем, відкидаючи закиди в «українофільстві» від якого себе відгороджував [6, с.346]. Інші оцінки статті Драгоманова про терор як «погрозу» Олександром II. Сам він ці звинувачення заперечував. Натомість писав, що не бачить причин припинення розгулу насилля в суспільстві, яке було спричинене діяльністю царя та свавіллям його слуг [7, с.354].

Після звістки про вбивство царя, М. Драгоманов у статті під назвою «Смерть Александра II»: написав «Ми не прихильники вбивств, в тому числі і тирановбивств. Але ми вважали замах на вбивство Олександра II справою повністю природньою, невідвратною. Правитель, який наполегливо не хотів поступитися царським і чиновницьким свавіллям... сам притягував «гарячих» людей на шлях вбивства» [5, с.341-342]. Він вважав, що самодержець, з чия воли було зіпсоване життя десяткам тисяч політичних злочинців та підозрюваних у скоєнні політичних злочинів, не міг розраховувати на їх пробачення і помидування [5, с.342].

М. Драгоманов після вбивства царя почав рішучіше висловлюватись проти політичного терору. Натомість став активно доводити доцільність використання легітимних засобів: декларування своїх позицій, подання петицій, висловлення в пресі прогресивних думок та ін. Вважаючи, що «чиста справа вимагає чистих засобів», він пояснював, що справедливе суспільство неможливо створити насильницьким шляхом. Згідно його бачення, державно-централістичне самодержавство терором подолати не можна, бо він може призвести до механічного переходу старої системи Російської імперії «в інші руки», але не зруйнує її «централізовану машину» [4, с.216]. Він вважав, що якщо представники «освічених станів» слідом за скорботою по убитому царю не почнуть вимагати політичної свободи і амністії, то в Росії продовжиться імператорська реакція, котра призведе до започаткування «школи крові» з усіма її негативними наслідками [5, с.342-343].

Однією з причин несприйняття тероризму в політиці була його думка, що політичні замаху вносять плутанину в суть політичної боротьби і водночас нічого не дають взамін [6, с.11]. При цьому М. Драгоманов критикував російську політичну реакцію за її намагання трактувати факти прояву тероризму в Європі як «динамітно-анархічну епідемію», яка нібито охопила весь світ. Він вказував, що окрім «роздування» нею масштабів європейського тероризму, водночас, перебільшувалися репресивні заходи щодо самих учасників терактів, які були настільки ліберальні, що їх важко назвати терміном «репресії» [2, с.684-685].

Він погоджувався, що на початок 80-х рр. XIX ст. явище політичних вбивств мало місце вже не тільки в Російській імперії. Разом з тим появу поодиноких політичних замахів у Європі він пояснював впливом з Росії. Проте в Європі тероризм не набув значного поширення, і там політичні заходи були поодинокими та ізольованими один від одного, здебільшого мали соціальний характер. В Росії ж тероризм був набагато серйознішим – спрямовувався виключно проти представників політичної влади [6, с.1-3].

Проживаючи в Женеві і контактуючи з багатьма теоретиками «бунтарства», маючи змогу відвідувати їхні публічні збори, М. Драгоманов переконався в безпечності абстрактних інтернаціонально-бунтарських ідей в демократичних умовах Європи. Автор доводив, що в умовах демократії такі ідеї втрачали будь-яку привабливість і не могли знайти аудиторію прихильників, писав, що при повній свободі слова в Женеві бажання закликати народ до бунту щезло у найпалкіших прихильників бунтарства (адже нікому не хотілось бути смішним). «Все їх бунтарство зводилося до закликів: «робітники, зрозумійте нарешті, що вас експлуатують, організуйтеся! Тобто, до речей, які можуть вважатися бунтом лише в таких країнах як Росія»... В Женеві самий немудрий консерватор закриє рота революціонеру зауваженням: «з ким і проти кого Ви будете робити революцію? З вашими співгромадянами і проти таких же співгромадян? Так, якщо Ви переконаєте більшість співгромадян ваших йти за вами, тоді й вам ні для чого буде й революцію робити, тоді ви просто станете керуючою партією і зробите, що тільки вам заманеться. Переконуйте ваших співгромадян у резонансності та правильності ваших ідей: ви для цього маєте повну можливість в свободі друку, зборів та слова» [2, с.689].

Оцінюючи російський тероризм, М. Драгоманов приділяв велику увагу моральному аспекту проблеми: «Тясне вбивство можна пробачити, або зрозуміти його причину, або ще, дивлячись на такі явища, як історик, можна зрозуміти ту користь, яку вона дала тим, що привернула увагу суспільства на причину якою воно викликане. Але возвеличувати тясне вбивство, брати його як взірць і систему не можна» [6, с. 4]. У продовження теми він відзначав, що навіть якщо в суспільстві до тероризму поставляться з розумінням, то політичні заходи, які стануть «системою», суспільство відкине з моральних міркувань. Навіть якщо причини таких дій не зникнуть. Будучи високоморальною людиною, М. Драгоманов протестував проти намірів перетворювати вбивства в доктрину. Саме в цьому він вбачав небезпеку для революціонерів у майбутньому [7, с.346]. У своїх публікаціях він обґрунтовував згубність тероризму для самого соціалістичного руху, наголошуючи, що його застосування призводить до падіння моральних орієнтирів не тільки в партійному середовищі, але й у суспільстві загалом. Така позиція вченого з часом призвела до його розриву з російською соціал-демократією [8, с.10].

Теракти, за М. Драгомановим, – найтяжчі злочини проти прав і свобод особи. Він вважав, що вони з часом обернуться проти тих, хто їх застосовує, бо у відповідь реакційні сили вдаються до розправ над виконавцями та їх однодумцями. Політичні заходи, за його словами, якщо забути про їх моральну незручність, мають тільки негативне

значення. Вони підривають монархічний принцип, принижують і деморалізують адміністрацію, позбавляють самодержавство останнього престижу, але не знищують його остаточно і не дають нічого на заміну [7, с.346; 6, с.289], а після кожного такого політичного вбивства свавілля знову набирає сил і стає ще жорстокішим [7, с.352].

Таким чином, М. Драгоманов був послідовним прихильником легітимних методів політичної боротьби. Він високо оцінював самовідданість та героїзм народників, але неухильно доводив необхідність використання виключно «чистих» засобів для успіху революційної справи. Пильно стежучи за його розвитком, мислитель приділив багато уваги питанням переходу революційних народників до активної протидії царизму та прийнятності вчинення політичних терористичних акцій.

Він розумів, що вони стали на шлях терористичних замахів інтуїтивно, після несприйняття народницьких ідей в суспільстві і за умов жорстоких урядових репресій та утисків. А вину в тому, що пошук нових засобів політичної боротьби був призвів до вибору аморального вбивства, приписував особисто Олександрові ІІ. Проте вчений був проти переростання практики політичного тероризму в доктрину оскільки вважав, що політичні замаху лише вносять плутанину в суть політичної боротьби.

На його думку, самодержавний суспільно-політичний лад необхідно було змінити, але й нове та справедливе суспільство неможливо створити насильницьким шляхом. Будучи прихильником реформування Російської імперії, зокрема одним із найвідоміших прихильників федералізму, вбачав у терактах майбутню небезпеку як для самих революціонерів, так і суспільства. Не відкидаючи можливості революційного сценарію, М. Драгоманов був категоричним противником переростання практики політичного терору в доктрину, бо вважав, що вбивство є найтяжчим злочином проти прав і свобод людини. При цьому незмінно дотримувався свого «етичного кредо» в оцінці політичних заходів – «Чиста справа вимагає чистих засобів».

Список використаних джерел:

1. Грушевський М. З починів укр. соц. руху: М. Драгоманов і женеvський соц. гурток / М. Грушевський. – Вiдeнь, 1922.
2. Драгоманов М.П. Динамитно-анархическая эпидемия и самоуправление (Первоначально напечатано в журнале «Вольное слово» №№58-59, 1883 г.) / М.П. Драгоманов // Собрание политических сочинений. – Париж, 1906. – Т. 2. – С. 684-685.
3. Драгоманов М.П. За что старика обидели и кто его обижают!? (Размышления по делу Трепова) (Из «Общины №№ 3 и 4») // М. Dragomanow. – Женева : Громада, 1878. – С.12.
4. Драгоманов М.П. Польша и великорусская демократия / М.П. Драгоманов // Собрание политических сочинений. – Париж, 1906. – Т.1. – С.216.
5. Драгоманов М.П. Смерть Александра II. / М.П. Драгоманов // Собрание политических сочинений. – Париж. – 1906. – Т. 2. – С. 341-342.
6. Драгоманов М.П. Терроризм и свобода, муравьи и корова. Ответ на ответ «Голоса» / М.П. Драгоманов. – Женева. – 3 июля 1880. – С. 7-8.
7. Драгоманов М.П. Тиранубийство в России и поведение Западной Европы / М.П. Драгоманов // Собрание политических сочинений. – Париж. – 1906. – Т. 2. – С. 351-352.

8. Заверющенко Н.С. Михайло Драгоманов і газета «Вольное слово» (1881-1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою [Текст] : дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Н.С. Заверющенко ; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – 206 арк. – Арк. 183-206;
9. Іванова Р.М. Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України / Р.М. Іванова. – К. : Дніпро, 1971. – 352 с.
10. Кістяківський Б.О. М.П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя / Б.О. Кістяківський // Драгоманов М.П. Політичні твори. – М., 1908. – Т. 1. – С. IX-LXXVII.
11. Козуб Л.В. М.П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху ХІХ століття в Україні [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Л.В. Козуб ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 238 арк. – Арк. 199-238;
12. Костенко Г.В. Світогляд та суспільно-політична діяльність Михайла Драгоманова: Історіографія проблеми [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Г.В. Костенко ; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2000. – 226 арк. – Арк. 168-216;
13. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А.М. Круглашов. – Видання друге. – Чернівці : Прут, 2001. – 488 с.; Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А.М. Круглашов. – Чернівці : Прут, 2000. – 488 с.
14. Круглашов А.М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова [Текст] : дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01 / А.М. Круглашов ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001. – 447 арк. – Арк. 407-447;
15. Крюк О.А. Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П. Драгоманова [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О.А. Крюк ; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1996. – 189 с.
16. Микитчук Н.М. Ідея української соборності у творчій спадщині й діяльності М. Драгоманова та І. Франка [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.М. Микитчук ; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2006. – 232 арк. – Арк. 181-232.
17. Наумовська О.В. Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.07 / О.В. Наумовська ; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 18 с. – рус.
18. Сич О.І. Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М.П. Драгоманова : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.І. Сич ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2010. – 18 с. – укр.;
19. Тучапський П.Л. Роля Драгоманова в суспільному русові Росії й України. Нац. погляди Драгоманова / П.Л. Тучапський // Україна. – 1926. – Кн. 2-3 (весь випуск ж-лу присвячено Д.; те саме: Філол. і соціол. думка. – 1991. – №9);
20. Ушій С.Н. Філософсько-педагогічний феномен Михайла Драгоманова : автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.10 / С.Н. Ушій ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2010. – 19 с.
21. Федченко П.М. Михайло Драгоманов: Життя і творчість / П.М. Федченко. – К. : Дніпро, 1991. – 362 с.

This article explains the attitude of M. Dragomanov to the usage of political attempts by narodniks as the means of political struggle.

Key words: *M. Dragomanov, Alexander II, Russian Empire, violence, terrorism, political assassination.*

Отримано: 21.03.2013